

УДК 821.133.1-146.09 "18"-3.09

Д. Дроздовський

ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПТИ РОМАНТИЗМУ В БРИТАНСЬКІЙ ПОСТПОСТМОДЕРНІСТСЬКІЙ ПРОЗІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІСТИКИ І. МАК'ЮЕНА)

Вступ

Поетологічна репрезентація *реалізмів* у сучасних британських романах (поняття «сучасні» дорівнює поняттю «постпостмодерністський», зокрема йдеться про романи, написані після 2000-го р.) має кілька векторів і не піддається зведенню до одного варіанту. Самі британські теоретики літератури в «The Routledge companion to twenty-first century literary fiction» (2019), що є одним із найбільш впливових видань у теорії літератури й історії британського роману після 2000-го р., зазначають, що на сучасному етапі реалізм представлений як парадигма стильових течій, які мають відмінності в загальнореалістичному зображенні художньої дійсності. З огляду на це в компендіумі (The Routledge Companion, 2019) розділ, присвячений окресленню реалістичної стильової парадигми романів, названо «Realisms» («Реалізми»).

У статті окреслимо риси реалістичного письма, репрезентовані в трьох романах І. Мак'юена: «Амстердам», «Субота» й «Спокута». Акцент буде поставлено на з'ясуванні поетологічних рис, тобто звернемося за допомогою техніки прицільного читання школи читацького відгуку (*reader response criticism, close reading*) до окреслення аспектів, що дають можливість розвинути гіпотезу, висловлену раніше: в британських постпостмодерністських романах експліковано тенденцію до медикалізації дійсності, сприйняття людини через категорії медичного дискурсу, що впливає на художній світогляд персонажів, а також оприявнений у мовленні наратора. У пасажах із роману «Субота» натрапляємо на приклади медичних термінів і професійної лексики (з професійним жаргоном включно): «Ці балачки заспокоюють Генрі, поки він швидко пише: «над/підоболонкова,

© Д. Дроздовський, 2020

<http://dx.doi.org/10.34142/2312-1076.2020.1.95.02>

усунення дефекту верх. сагіт. синуса, хв. лицем вниз, голова піднята і в затискачі, рана розширена / зашита, вирізаний шмат кістки...» (Мак'юен, 2007: 233).

У попередніх дослідженнях (Дроздовський, 2019) було зазначено, що філософська матриця постпостмодерністського світовідчуття, експлікованого в поглядах оповідачів британських романів, виявляє тенденції, властиві романтичному світогляду, зокрема німецького типу. Передусім ідеться про традиції німецького романтизму й філософські ідеї І. Канта, що стали фундаментальними для романтиків (ідея «розумної природи», «цільного буття»).

У постпостмодерністських романах наявна одночасна репрезентація етичних проблем і іронічності, яка підважує можливість запропонувати готову формулу для різних ситуацій. Так, наратор постпостмодерністського роману «Субота» оприявнює світогляд, що суміщає самоіронічність і етичність, розуміння небезпечності клішованих форм сприйняття явищ, готовність уникати такі судження, навіть якщо їх сприймає більшість, для якої вони видаються правильними (як ідея «нульової толерантності» в медицині): «Але за останні роки те, що тепер називається культурою, змінилося. Медичний персонал втратив терпіння. <...>. П'яниць і крикунів викидають на вулицю чоловіки, які працювали викидайлами і знають свою роботу: це ще один продукт імпорту з Америки, і не найгірший – нульова толерантність. Але завжди існує небезпека вигнати справжнього пацієнта; травми голови, так само як випадки сепсису чи гіпоглікемії, можуть нагадувати сп'яніння» (Мак'юен, 2007: 220).

Історично романтичний світогляд протистоїть просвітницькому, для якого осмислення реальності було можливе через емпіричні методи її пізнання. У постпостмодерністському романі відбувається взаємодія цих двох модусів творення художньої реальності. Романтики, які відштовхувалися від ідей І. Канта, розуміли, що емпіричне пізнання не є можливим, оскільки явища дійсності є «речами-в-собі» (Кант, 2000).

У літературі, що приходить на зміну постмодернізму, експліковано тенденції, які нівелюють відмінності між просвітницьким і

романтичним розумом, поєднуючи емпірику (нео)позитивістського розуму персонажів із чуттєвим пізнанням реальності, здатністю сприймати «речі-в-собі» як непізнаванні сутності, остаточне розуміння яких наразі не є можливим за браком належного технологічного розвитку цивілізації. Оповідач, характеризуючи Генрі в «Суботі», зауважує: «Він не сумнівається, що з часом кодувальні механізми стануть відомими, хоча, можливо, й не за його життя. І так само, як цифрові коди копіювання життя, які містяться в ДНК, так само й найголовніші таємниці мозку будуть колись відкриті. Але навіть коли це станеться, залишиться чудо, що звичайна вогка речовина може витворювати яскраве внутрішнє кіно думки, зору, звуку і дотику, організоване в живу ілюзію безпосереднього теперішнього моменту власним «я», ще однією яскраво витвореною ілюзією, що нависає над усім, наче привид. Чи буде коли-небудь з'ясовано, як матерія стає свідомою? Він не може навіть почати уявляти собі задовільного пояснення, але знає, що воно прийде, таємниця буде розгадана – протягом десятиліть, поки залишатимуться вчені й інституції, пояснення складатимуться в неспростовну істину про свідомість. І це вже відбувається, роботи ведуться в лабораторіях зовсім недалеко від цієї операційної» (Мак'юен, 2007: 230).

Протагоністи постпостмодерністських британських романів поєднують позитивістський і романтичний світогляди, тобто згідно з дослідницьким припущенням доцільно говорити про реактуалізацію ідей німецького романтизму в світоглядному полі британських романів, написаних після 2000-го р. Медикалізація у сприйнятті реальності в британських романах актуалізує категорію *всеохопності, цільності світу*, на чому наголошували німецькі романтики, наприклад, Ф. Шлегель (Шалагінов, 2010: 15). Уявлення про світ як простір молекул, атомів, нейронів та ін. дає можливість персонажам пов'язати людину (як біофізичне явище) з макропроцесами з огляду на спільний матеріал, із якого створено людину і Всесвіт. Медикалізація дає можливість зрозуміти базові принципи побудови людського організму. Персонажі висловлюють припущення про функціонування свідомості, мозкову діяльність та ін., накладаючи медичні

результати вивчення людської свідомості на міркування про «розумність» Всесвіту й реалізуючи експлікацію принципу *цільності світу*.

Методологія і методи

У статті використано метод герменевтики, напрацювання школи прицільного прочитання (*close reading*), філософські підходи для окреслення історії ідей в аспекті реактуалізації концепту «спільного простору», властивого німецькому романтизму, в постпостмодерністському романі Великої Британії.

Результати та дискусії

Персонажам британських постпостмодерністських романів (І. Мак'юена, М. Геддона, Д. Мітчелла, Г. Ментел та ін.) властиве розуміння реальності як *гри*, у якій відбувається процес пізнання дійсності, проте зауважу, що ця гра має інакшу природу, ніж у постмодернізмі. Відмінність постпостмодерністської гри полягає в нерозрізненні фікційних і реальних елементів, у стиранні меж між *уявним* (галюцинаційним, віртуальним та ін.) і *реальним* (Ласан, 1982) просторами, у неможливості епістемологічної перевірки того, який із типів реальності, з яким має справу персонаж, справжній. Б. Шалагінов, досліджуючи експлікацію мотиву (і прийомів) гри в німецькому романтизмі, водночас запропонував точне визначення гри з позиції епістемології, яке поділяємо й ми в дослідженні: «Наша свідомість постійно співвідносить між собою (завдяки чуттєвості) емпіричні сигнали про світ і його «апріорний» образ, який уже містить у собі наша психіка. Якщо «маршрут» по такому «герменевтичному колу» зумовлює поглиблення понять (тобто знань), про емпіричний світ і, відповідно, сприяє розвитку ідей про нього, то перед нами – процес пізнання. Якщо ж кінцевий результат такого порівняння – розвиток самої взаємодії, що дає споглядачеві інтелектуальне задоволення, то перед нами – *гра*» (Шалагінов, 2010: 38). Крім того, за Б. Шалагіновим, «романтики взяли у Канта той елемент його вчення, що інтелектуальна діяльність не обов'язково зводиться до раціонального пізнання й у грі вона звільняє від усіх підозр саму сферу чуттєвості. Гра <...> відкривала шляхи для фантастики. <...> Пізніше Шеллінг і Гегель фактично додали до цих двох естетичних категорій (тобто

краси й піднесеного – Д.Д.) Канта ще *героїчне* і *трагічне* (які важко помислити без почуття піднесеного), а також комічне)» (Шалагінов, 2010: 39). Важливо, що в лоні сучасної британської літератури особливу реактуалізацію знаходить *комічне*, про що зауважують у розділі «Comics and graphic novels» (The Routledge Companion, 2019: 113-122) Гаррієт Ірл (Harriet E.H. Earle) і Г'юв Марш (Huw Marsh) у розділі «Comedy» (The Routledge Companion, 2019: 67-79) в «The Routledge Companion...» комічне постає виразним чинником літературного процесу Великої Британії після 2000-го р.

У романі «Субота» (2004) протагоніст здатний відчувати стан, наближений до переживання «піднесеного», під час операцій, у праці, що наближає до пізнання складнощів людської фізіології, зокрема в ділянках мозку: «... в міру того, як прокладається шлях до потрібної ділянки, Пероун відчуває надлюдську силу до роботи, більше схожу на пристрась» (Мак'юен, 2007: 15).

Крім того, категорії *героїчного* й *трагічного* знаходять свій вияв у романі «Хмарний атлас» Девіда Мітчелла (David Mitchell), про що ми вже зазначали в інших розвідках (Дроздовський, 2019). Персонажі на кшталт Луїзи Рей виявляють риси героїчного, а загалом художньому світу «Хмарного атласу» властиве відчуття *трагічного*, що реалізує мотив трагічного апофеозу як чинник містеріального паттерну (як реактуалізованої в постпостмодернізмі метаформи літератури). Трагічний апофеоз властивий і аналізованим романам І. Мак'юена (зустріч Генрі з Бекстером у фіналі дає можливість переосмислити цінності власного життя, стосунки з дружиною та ін.; смерть персонажів під час подій Другої світової війни детермінує потребу персонажа у створенні художнього наративу з іншим «фіналом», про що Брайоні зізнається наприкінці роману). Переживання трагічного апофеозу є важливим чинником функціонування в художньому творі містерії як метажанрової форми.

Зауважу, що, як дослідив Б. Шалагінов, «містеріальність відповідала багатьом уявленням романтиків, насамперед уявленню про розвиток у природі, коли матерія проходить шлях від зародження через багатоманітні, суперечливі, прекрасні і потворні форми,

щоб наприкінці постати у досконалому образі людської духовності (Шеллінг). Це також розвиток людини: її шлях від невинності і пільми розуму через земні випробування до мудрості і духовної повноти існування» (Шалагінов, 2010: 71). Крім того, на думку дослідника, «містерія стала для романтиків важливим сюжетом і жанроутворювальним принципом» (Шалагінов, 2010: 72). У романі «Хмарний атлас» Д. Мітчелла шлях до «досконалого образу людської духовності» стає наскрізним, символічним і визначальним у плані реалізації такого типу людського поступу, що є шляхом, за Б. Шалагіновим, «від матерії до духу, від необхідності до свободи» (Шалагінов, 2010). Саме така тенденція простежується в романі «Спокута», де остаточне звільнення авторки від тягаря «спокути» стається, коли вона розповідає про те, що створила *альтернативне життя* людей, яких добре знала, проте які загинули внаслідок війни або ж несправедливих і трагічних випадковостей: «Зараз вже п'ята ранку, а я все ще сиджу за письмовим столом, прокручуючи в голові ці два дивних дні. Правду кажуть, що старі люди сплять менше – принаймні вночі. Мені стільки всього ще треба обдумати, а вже скоро, можливо, через рік, у мене буде для цього значно менше розуму. Я думала про свій останній роман, той, що мав стати першим. Найперший варіант – січень 1940 року, останній – березень 1999, а між ними півдесятка різних версій. Друга версія – в червні 1947-го, третя... але кому це цікаво?» – зауважує Брайоні Толліс (Мак'юен, 2008: 340).

У «Суботі» Генрі здійснює шлях до глибшого розуміння життя через аналіз протягом дня, який містить розмисли про природу добра і зла, про агресію в людині, про те, що змушує окремих осіб вдаватися до насильства та ін. Саме ці розмисли і стають чинником саморозвитку, на шляху до якого поєднано здатність сприймати дійсність науково й естетично, осмислювати явища як фізичні, біохімічні (операції пацієнтів), так і естетичні (творчість тестя – Джона Грамматикуса та ін.).

Водночас спроба реконструкції життя Томаса Кромвелля в романі «Вовча зала» британської авторки Гіларі Ментел (Hilary Mantel; зауважу, що цей роман є частиною трилогії Гіларі Ментел про

Т. Кромвеля; третій роман «The mirror & the light» опубліковано у Великій Британії в березні 2020 року, а отже, процес творення постпостмодерністського художнього дискурсу набуває розвитку) репрезентує мотив *гри як пізнання*. Саме в такому ключі доцільно розглядати гру в романах «Хмарний атлас» Д. Мітчелла та «Субота» І. Мак'юена, у якому весь хоронтоп роману визначений одним днем, упродовж якого відбувається гра з життям персонажів, передусім ідеться і про мотив самопізнання для Генрі Пероуна. Протагоніст зіставляє фрагменти реальності з власним вихідним баченням, здійснюючи у такий спосіб пізнання дійсності й виявляючи захворювання на основі спостережень за поведінкою інших. Водночас емпіричні операції Генрі не заперечують його потреби в естетичному. Розуміння *піднесеного* як чинника художнього процесу властиве і Брайоні Толліс у романі «Спокута».

Отже, доцільно припустити, що ідеї німецького романтизму мають значний евристичний потенціал для сучасного літературного процесу, зокрема Великої Британії, інтенсифікуючи епістемологічні виміри роману та оприявнюючи спектр тем і проблем, що уможливило новий тип свідомості персонажів та оповідачів. У їх світогляді поєднано *емпіричне* (просвітницьке, позитивістське, фізичне, тілесне) та *метафізичне* (прекрасне, піднесене, що реалізовує себе зокрема у в формах трансцендентного, духовного). «Всесвіт, можливо, подає його батькові якусь підказку, якийсь знак, якого він волає не знати» (Мак'юен, 2007: 33). У словах «Думай про незначне» (Мак'юен, 2007: 37), що є девізом Тео, сина Генрі, в «Суботі», експліковано як прагнення конкретних чітких змін (зокрема й через таку працю, як робота нейрохірурга, що постає еталоном у плані «конкретних змін», так і філософським постулатом, що містить гуманістичну настанову, унеможливлюючи патос риторики, яка створює імітацію діяльності.

Загальна інтенція постпостмодерністського роману виявляє тягіння до осмислення й зображення *цілісної, повної реальності* як системи, чинниками якої є як фізичні компоненти, так і ті, що не даються персонажам у чуттєвому пізнанні та за допомогою емпіричних дослідів. Оповідач у романі «Субота» потверджує наведені

міркування: «Але в цілому людина налаштована на те, щоб вірити. А коли виявляється, що це неправда, поміняй позицію. Або залишайся лояльним і продовжуй вірити. З часом, через декілька поколінь, це може виявитися найбільш ефективним: просто на всяк випадок – вір» (Мак'юен, 2007: 139). Наведені слова оповідача з роману суголосні поглядам Б. Паскаля, який в одному з постулатів свого «закладу» стверджує, що з точки зору раціональності «вірити» – все одно краще, ніж «не вірити» (Паскаль 2009: 138-140). Зазначена концепція репрезентована і в міркуваннях Генрі Пероуна, і в поглядах оповідача.

Аналізуючи філософські виміри романтизму, зокрема романтичного світогляду, Б. Шалагінов зазначає: «Якщо у письменників-просвітників увага до світу емпіричних явищ пояснювалася їхнім прагненням «демістифікувати» реальність з позицій логізуючого розуму, то романтики, навпаки, «містифікували» реальність, тобто постулювали в ній другий, прихований – символічний план, який мав «просвічуватися» крізь логічну «оболонку». <...>. Безперечно, вони (романтики – Д.Д.) не відверталися від реальності, навпаки, – хотіли збагатити її за рахунок «трансцендентального» виміру. В цьому й полягала для них бажана єдність фізичного і духовного буття» (Шалагінов, 2010: 23). Подібна тенденція експлікована і в британському постпостмодерністському романі, у якому емпіричні експерименти, опис хірургічних операцій, розмірковування персонажів про еволюцію, старіння, хвороби, смерть та ін. підпорядковані наміру вийти за рамки фізичних законів, довести, що людський розум занадто слабкий, щоб пізнати всю складність світобудови, зокрема ж і еволюцію матерії до появи у ній свідомості, що засвідчила появу «живої матерії». «Логізуючий» розум постпостмодерністських персонажів або ж оповідача і демістифікує дійсність (природу релігійного фанатизму, релігійні розбіжності та ін.), і водночас міфологізує її, проте на іншому рівні: підґрунтям тут постають саме наукові експерименти, хірургічні операції, дані емпіричного аналізу та ін. «...Пероун не може переконати себе, що лиш молекули й дефектні гени тероризують його сім'ю і зламали ніс його тестю. Винуватий також і сам Пероун.

Він образив Бекстера на вулиці в присутності його помагачів і зробив це, коли вже здогадався про його стан» (Мак'юен, 2007: 193).

Наявні в романах деталізовані описи медичних протоколів операцій, аналіз, який здійснює протагоніст (Генрі) щодо генетичних і невралгічних захворювань супротивника (Бекстера), тільки поглиблює розуміння оповідачем і водночас читачами, що людина як суб'єкт реальності не зводиться суто до виміру молекул і нейронів, які керують тілом. «Правда ж полягає в тому, що Бекстер, як було продемонстровано зараз, це особливий випадок – людина, яка переконана, що не має майбутнього, а тому не зважає на наслідки. І це тільки оболонка. Всередині ж знаходяться унікальні патологічні відхилення, індивідуальне вираження його стану – імпульсивність, слабкий самоконтроль, параноя, різкі зміни настрою, депресія, врівноважена вибухами, роздратованість, і щось із цього або все це і ще більше мало допомагати йому, заводити його, коли він думав про свою сварку з Генрі сьогодні вранці. І воно керує Бекстером зараз. Поки що немає явних розумових порушень – спершу йдуть емоції разом із фізичною координацією. Будь-хто, маючи значно більше сорока повторень CAG всередині незрозумілого гена чи четвертої хромосоми, приречений на таку долю у свій власний особливий спосіб» (Мак'юен, 2007: 191). У такий спосіб формується уявлення про «шпарини непізнаваного», які не піддаються наукового й раціонально-зумовленого розуму персонажів, але й не заперечують метафізики, трансцендентного (наприклад, Генрі вміє насолоджуватися мистецтвом, вважаючи його формою естетики духу). Водночас у «відділенні Пероуна про нього говорять, що він в операційній абсолютно незворушний: не котяться потоком лайки, коли зростають труднощі й ризики, не сичаться погрози викинути з приміщення некомпетентних, немає тих грубіянських реплік – *«Ага, починаються уроки музики»*, – які начебто знімають напруження» (Мак'юен, 2007: 24).

У дискурсі британської постпостмодерністської літератури актуалізовано проблему «речі-в-собі», що історично пов'язана з німецьким романтизмом і вченням І. Канта. Людина, попри дані медичних експериментів, аналіз еволюційних теорій, вивчення

нейрофізіологічних процесів та ін. залишається непізнаним феноменом.

Так, оповідач у «Суботі» І. Мак'юена, подібно до романтиків, виявляє у своєму погляді на світ «системну єдність», одне з ключових, на думку Б. Шалагінова, понять, що детермінує романтичний світогляд, зокрема ж його репрезентацію в художньому творі. Про експлікацію реалістичних філософських ідей у дискурсі британського постпостмодернізму зауважують і самі британські дослідники сучасного літературного процесу. Так, у «The Routledge Companion...» Софі Влакос (Sophie Vlacos) у розділі «Realisms» постулює думку стосовно постпостмодерністського роману, розглядаючи ідеї І. Канта як перспективні в контексті характеристики постпостмодерністського світогляду (O'Gorman D. & Eaglestone R. 2019: 101, 102, 104, 107).

Як зауважує Б. Шалагінов, «романтики також всебічно охопили ділимість простору. Сам Кант дав їм привід для таких експериментів, обґрунтувавши можливість абстрагування від конкретних рис простору, коли в душі залишається тільки «чисте споглядання» простору. <...>. У романтиків ми знаходимо цей величезний, *спільний* простір, між частинами якого існують безконечні й вельми несподівані зв'язки <...>. Єдність романтичного хронотопу відповідала їхньому розумінню світу як *системної єдності*» (Шалагінов, 2010: 49). Дослідник завершує міркування про «системну єдність» як чинник романтичного світогляду і його художньої репрезентації, твердженням, що в романтичному творі усі «окремі простори входять до певного спільного простору (а отже, можуть у художній реальності розташовуватися в порядку, визначеному автором), проте сам по собі він мало хвилює споглядача» (Шалагінов, 2010: 50).

Відмінність між поглядами І. Канта, їх експлікацією в площині літератури та сучасним британським постпостмодерністським романом, безперечно, різюча. Проте є й спільні зв'язки, що дають підстави засвідчити трансформацію світоглядних концептів німецького романтизму в лоні британського роману.

Принцип функціонування «системної єдності» детермінований поглядом на світ як такий, що в своїй спільності має ту саму «матерію», тобто спільний «матеріальний фундамент». Абстрагування від реальності, про яке пише Б. Шалагінов у контексті німецького романтизму, можливе з огляду на науковий *редукціонізм*, властивий персонажам (і оповідачеві в «Суботі»), що дає можливість побачити структурні зв'язки між різними сегментами дійсності: «п'яниці й бомбі походять із найрізноманітніших кіл. Деякі з найгірших нікчем вчилися в приватних школах. Пероун, професійний редукціоніст, не може не думати, що це наслідок невидимих звинин і примх характеру, закодованих на молекулярному рівні» (Мак'юен, 2007: 246-247).

«Спільний простір» виникає як результат медикалізованого бачення реальності, у якій між людиною та природою не існує відмінностей, оскільки в основі та сама матерія, представлена в людині хіба що у вигляді «живої матерії», що стало можливим через розвиток свідомості. Проте свідомість, як зауважують Генрі та оповідач у «Суботі», виникає внаслідок еволюційних процесів у тому самому молекулярному *матеріалі*, з якого створеного й *неживу природу*. Світоглядні параметри оповідача в «Суботі» виявляють здатність бачити Всесвіт (макросвіт), світ людини, а також мікросвіт (нано-процесів, клітинних процесів та ін.) як взаємопов'язаний з огляду на спільний *матеріальний* фундамент. Ось на який опис людини натрапляємо в романі: «У мертвому холоді йдуть вони крізь ніч, маленькі гарячі біологічні двигуни, які спритно послуговуються двома ногами, придатними для будь-якої місцевості, обдаровані незліченними розгалуженими нейромережами, глибоко зануреними в набалдашник із кістяним корпусом, схованими волокнами, теплими ниточками із їхнім невидимим жаром свідомості, – ці двигуни самі визначають власні шляхи» (Мак'юен, 2007: 16).

Зауважу, що під «матеріальним фундаментом» розуміємо наявність тієї самої матерії, що складається з певного набору атомів. Здатність охопити соціальне, економічне, політичне, природниче в одному погляді властиве постпостмодерністському оповідачеві, а також протагоністові, який розглядає соціальні явища (протести

демонстрантів, тероризм, релігійний фанатизм) із позицій певних нейрофізіологічних відхилень або ж принаймні специфіки мозкової активності. Не без іронії описано демонстрації на вулицях Лондона, які бачить Генрі, а разом із ним і «всезнаючий» наратор. «За спинами чоловіків, на Тоттнем-Корт-Роуд, безладні групи демонстрантів рухаються на південь, щоб приєднатися до головної колони. Пероун озирається через плече. Там, за ним, на Говер-Стріт, рушила справжня демонстрація. Тисячі людей, сформовані в єдину щільну колону, рухаються в напрямку Пікаділлі, їхні транспаранти героїчно похилені вперед, як на революційному плакаті. <...>. Задля драматичного ефекту вони крокують у тиші, в так погребального бою барабанів» (Мак'юен, 2007: 80).

«Редукціонізм», властивий постпостмодерністському оповідачеві, зокрема в романі «Субота», дає можливість звести всі процеси до базових із точки зору нейрофізіології. Водночас зауважу, що такий редукціонізм не є суто позитивістським типом мислення. У ньому представлено також і властивий для романтичного світогляду «спільного простору» метафізичний компонент, який наразі уможливлений недостатньою вивченістю появи свідомості, її еволюційної появи з особливого поєднання молекул біологічних тіл.

Нагадаю міркування Б. Шалагінова про ідею «спільного простору» та «системної єдності», властивій романтичному світогляду кантіанського штибу: «Природу романтики сприймали ширше, ніж просто фізичну матерію; для них вона була Космосом, а отже, *ідеєю*. Це означає, що вона виражала *родову*, а не видову сутність буття» (Шалагінов, 2010: 53). Ідея, за романтиками, постає резервуаром, що вміщує всю *сутність буття*, подібно до того, як у постпостмодерністському світогляді поєднано трансцендентальне (метафізичне) й наукове з уявленням загалом про «універсальну» та «розумну» природу (Шалагінов, 2010: 53).

У романі «Субота» реалістична тенденція представлена найвиразніше з огляду на фах протагоніста (він нейрохірург). Водночас оповідачеві властивий спосіб бачення світу, який суголосний із поглядами самого Генрі. Оповідач називає його сцієнтистський

світогляд редуccionістським, водночас осмислення окремих явищ у мовленні оповідача так само доцільно схарактеризувати як редуccionістське. Передусім виявлено характеристику людини з позицій біохімії, сприйняття свідомості як еволюційного утворення, яке розвинулося в живій матерії. Водночас процес функціонування свідомості сприймається як такий, що досі не пояснений із наукової точки зору.

Сцієнтистська зорієнтованість Генрі й оповідача не елімінують тенденції, що загалом є антипатичною до позитивістського світогляду: маю на увазі роль Бога (інваріанти: випадок, доля та ін.) в еволюційних процесах світобудови й зародження людського життя на планеті. Бог постає органічною частиною метафізичної компоненти світогляду персонажів, які, як і оповідач, уживають поняття «бог», «випадок», не заперечуючи наявності «метафізичної телеологічності». Під «метафізичною телеологічністю» розуміємо наявність у всесвітніх процесах визначеності, певної заданості, яка детермінує зокрема й появу таких феноменів, як життя, свідомість та ін.

Одним із варіантів постпостмодерністського реалізму є надмірна увага до експлікації в тексті медичної термінології, яка деталізує опис персонажів, їх взаємодії, ставлення одне до одного. «Пізніше, після того, як містер Вейлі зробив розріз у її верхніх яснах, відгорнув обличчя від входу до назальних проходів, відділяючи слизову оболонку носа від перегородки, Генрі допоміг поставити на місце масивний операційний мікроскоп» (Мак'юен, 2007: 46).

Опис лікування, розмисли оповідача належать до важливого елементу реалістичної поетики, представленої в романі «Субота», але явленої також і в інших двох романах. Осмислення таких мотивів, як старіння, наявність фізичних вад у персонажів експліковано в медикалізованій парадигмі, що має виразну сцієнтистську основу. «Перелом тягнеться достатньо рівно. Кров, замінна кров, проступає через нього вгору. Коли Родні промив усю ділянку фізрозчином і обтер її, вони бачать, що тріщина в кістці має ширину близько двох міліметрів – вона схожа на розколину після землетрусу, побачену з повітря, або на тріщину в руслі пересохлої річки» (Мак'юен, 2007: 227).

Ідея медикалізованого бачення дійсності знаходить своє відображення в романі «Амстердам» (1998 р.), який доцільно розглядати як твір із виразними тенденціями переходу постмодернізму (іронічність) у постпостмодернізм (відмова від «онтологічного та епістемологічного сумніву» (Х. Бертенс)) (цит. за: Висоцька, 2010: 261). В «Амстердамі» наявні приклади іронії:

– Дослідження власного пупа, – підказав Джеремі Болл.

Не зовсім. «Дослідження» – занадто інтелектуально. Більше як «тари-бари про пуп» (Мак'юен, 2017: 162).

Водночас у романі І. Мак'юена наявні форми медикалізованого бачення дійсності («Ця думка теж була затишна, тож доки хімічні сполуки досягли мозку, Клайв підтягнув коліна до грудей і звільнився» (Мак'юен, 2017: 36), «Хвороба прогресує малесенькими непомітними ударами в малих кровоносних судинах мозку. В сумі своїй інфаркти зумовлюють погіршення пізнавальних здатностей, розриваючи мережі нервової системи» (Мак'юен, 2007: 149)), так і мотив зміни поглядів і цінностей у момент трагічного прозріння, спричинений смертю близького персонажа (елемент містеріального паттерну): «Її смерть піднесла його над загальним презирством. Він виріс на дюйм-два, спина у нього випросталася, голос поглибився, віднайдене почуття гідності звузило його благальні пожадливі очі» (Мак'юен, 2017: 9).

Проте зазначу, що неправильним було б говорити про чистий вияв позитивістської платформи в світоглядних настановах персонажів, позаяк у них наявні метафізичні комплекси, які дають можливість розмірковувати про життя як метафізичне явище. Метафізичність для оповідачки в романі «Спокута» визначена тим, що біологічна смерть є процесом стирання й певної історії, яка пов'язана з життям людини. «Коли я помру, і Маршали помруть, а роман нарешті буде виданий, ми всі існуватимемо лише як мої вигадки. І Брайоні теж буде такою самою фантазією, як і оті закохані, котрі сплять разом у Белемі й доводять до люті свою господиню» (Мак'юен, 2008: 342).

Неможливість точно реконструювати будь-яке життя в текстовальних формах породжує стратегію його фікціоналізації. Існування

людини у вигляді пам'яті про неї в житті нащадків і майбутніх поколінь експлуатує стратегію фікціоналізації, притаманну художній літературі. Творення художнього простору для Брайоні Толліс є і *вигадкою*, і *реальністю*, оскільки, на думку протагоністки, не існує чітких форм розведення життя персонажа й життя реальної людини, яке покладено в основу конструювання художньої біографії, що зумовлює надмірну деталізацію нарративу спогадами з минулого.

Б. Толліс ставить питання про те, що життю властиві стратегії літератури, а літературі – стратегії життя, оскільки занурення в текст інтенсифікує процеси уяви, а отже, проживання читачами життів інших персонажів. «...Я намагалася відновити в пам'яті те спекотне літо тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року, коли з півночі приїхали родичі. Я обернулася до трупи й сказала акторам, що наш спектакль не міг би навіть рівнятися з їхнім. П'єро рішуче кивав головою. Я пояснила, що зрив тодішніх репетицій – це виключно моя вина, бо якраз у сам їх розпал я вирішила стати романісткою» (Мак'юен, 2008: 340). Не відомо, чи було б досягнуто такого ефекту, якби автори не вдавалися до гіперболізації або метафоризації певних сюжетних ліній, портретних характеристик, прописування деталей. «Злочин був, але були й закохані. Про закоханих і їхню щасливу долю я думала цілісіньку ніч. *Ми рушаємо сонцю в обійми*. Невдала інверсія. Мені спало на думку, що я, врешті-решт, не заїхала аж так далеко після написання своєї п'єски. <...>. І тільки в останньому варіанті роману у моїх закоханих все кінчається добре <...>. Але я більше не бачу ніякої користі, скажімо, в тому, аби прямим чи непрямим чином переконати читачів, що Робі Тернер помер 1940 року чи що Сесилія загинула у вересні того ж року внаслідок вибуху бомби, яка знищила станцію метро «Белем». Що я взагалі не бачила їх того року. <...>. Який же ж це був би кінець? Який смисл, яку надію, яке задоволення отримав би читач від такої історії? Хто б схотів повірити, що вони ніколи більше не зустрілися, що їхнє кохання так і не здійснилося? Хто б схотів у це повірити, окрім прихильників найпохмурішого реалізму? Я не могла їм такого зробити» (Мак'юен, 2008: 341-342). На думку Брайоні, реальне життя може бути значно

менш цікавішим і менш потужним у плані візуалізації *реального* для читача, ніж вигадане життя персонажів, яке сприймається як цілком реальне читачами, здатними до співпереживання, виховання в собі емпатії, співчуття тощо.

Висновки

Здійснене дослідження дає підстави визначити й уточнити окреслені раніше характеристики постпостмодерністського реалізму, явленого в лоні британського роману: максимальна деталізація дійсності шляхом уведення позалітературних і «позажиттєвих» компонентів, окреслення ідеї «цільності світу» (розробленої в німецькому романтизмі) за допомогою медикалізованого бачення людини, пояснення її вчинків, інтенцій і світу загалом. Під «позажиттєвими компонентами» розуміємо наукові терміни на позначення органічних сполук, що є базовими в генетичному матеріалі людини, в її біохімічних та психонейрофізіологічних процесах. Експлуатація таких понять, уведення медикалізованого способу світорозуміння посилює реалістичність і дає можливість сформувати новий для сучасної літератури тип чуттєвості та художнього світосприйняття: раціонально-метафізичний або ж позитивістсько-метафізичний, що передбачає науковий погляд на природу речей навколо персонажів, медикалізоване розуміння людини як системи нейронів і молекул зі свідомістю. Водночас таке бачення не заперечує у системі світогляду метафізичних явищ (Бога, провидіння, вищих закономірностей), які детермінують розгортання життя. Типологічно воно подібне до романтичного світогляду, якому так само притаманне максимально цілісне охоплення дійсності в фантастичних, містичних і реальних (фізичних) явищах.

Література

- Висоцька, Н.О. (2010). *Єдність множинного. Американська література кінця XX – початку XXI століть у контексті культурного плюралізму*. Київ: Видавничий центр КНЛУ.
- Дроздовський, Д. (2019а). Взаємодія епічного (монологічного) й романного (діалогічного) в постпостмодерністському романі «Хмарний атлас»

- Д. Мітчелла. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Філологія*, 40, 52–57. <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2019.40.3.12>
- Дроздовський, Д. (2019b). Економічне й ідеалістичне як модуси дійсності в постпостмодерністському романі «Хмарний атлас» Д. Мітчелла: спроба марксистської критики. *Закарпатські філологічні студії*, Т. 2, 11, 148–153. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2019.11-2.27>
- Дроздовський, Д. (2019c). Метафізичний детермінізм і постметафізичне мислення в романі «Хмарний атлас» Д. Мітчелла. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Сер. Філологія*, Т. 30(69), 3, Ч. 2, 160–165. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.3-2/29>
- Дроздовський, Д. (2019d). Містерія й карнавал як метаформи постпостмодерністського британського роману. *Філологічний дискурс*, 9, 47–64. <https://doi.org/10.31475/fil.dys.2019.09.05>
- Дроздовський, Д. (2019e). Постмодернізм vs постпостмодернізм: світоглядно-філософські відмінності (на матеріалі сучасного британського роману). *Філологічні трактати*, Т. 11, 3–4, 32–40. [https://doi.org/10.21272/Ftrk.2019.11\(3-4\)-4](https://doi.org/10.21272/Ftrk.2019.11(3-4)-4)
- Дроздовський, Д. (2019f). Філософсько-етичні проблеми й мотивно-тематичні комплекси в романі «Амстердам» І. Мак'юена. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Германістика та міжкультурна комунікація»*, 2, 126–132. <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-2-19>
- Кант, І. (1989). Відповідь на питання: що таке просвітництво? *Всесвіт*, 4, 135–138.
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. І. Бурковський (Пер., прим.). Київ: Юніверс.
- Мак'юен, І. (2017). *Амстердам*. О. Смольницька (Пер.). Київ: КМ-Букс.
- Мак'юен, І. (2008). *Спокута*. В. Дмитрук (Пер.). Львів: Кальварія.
- Мак'юен, І. (2007). *Субота*. В. Дмитрук (Пер.). Львів: Кальварія.
- Паскаль, Б. (2009). *Думки*. А. Перепаді і О. Хома (Пер.). Київ: Дух і літера.
- Шалагінов, Б.Б. (2010). *Романтичний словник: до історії понять і термінів раннього німецького романтизму*. Київ: Вид.-полігр. центр НАУКМА.

- Lacan, J. (1982). «Encore». In Mitchell J.& Rose J. *Female Sexuality* (pp. 86–98). New York: Norton & Company.
- The Routledge companion to twenty-first century literary fiction*. (2019). O’Gorman D. and Eaglestone R. (Eds.) London-New York: Routledge.

References

- Vysotska, N.O. (2010). *Yednist mnozhynnoho. Amerykanska literatura kintsia XX–pochatku XXI stolit u konteksti kulturnoho pliuralizmu [The Unity of the Plural. Late 20th – early 21st cc. American Literature in the context of cultural pluralism]*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr KNLU [in Ukrainian].
- Drozdovskyi, D. (2019a). Vzaïmodiïa epichnoho (monolohichnoho) y romannoho (dialohichnoho) v postpostmodernistskomu romani «Khmarnyi atlas» D. Mitchella [Interaction of epic (monological) and romance (dialogical) in D.Mitchells post-postmodern “Cloud Atlas”]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Filolohiia*. Issue 40, 52–57. doi: <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2019.40.3.12> [in Ukrainian].
- Drozdovskyi, D. (2019b). Ekonomichne y idealistychne yak modusy diïsnosti v postpostmodernistskomu romani «Khmarnyi atlas» D. Mitchella: sproba marksystskoi krytyky [Economic and idealistic as reality modes in D. Mitchells post-postmodern novel “Cloud Atlas”: an attempt of Marxist criticism]. *Zakarpatski filolohichni studii*. Issue 11, Vol. 2, 148–153. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2019.11-2.27> [in Ukrainian].
- Drozdovskyi, D. (2019c). Metafizychnyi determinizm i postmetafizychnie myslennia v romani «Khmarnyi atlas» D. Mitchella [Metaphysical determinism and post-metaphysical thinking in D. Mitchells “Cloud Atlas”]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Filolohiia*, Vol. 30(69), 3. Part 2, 160–165. <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.3-2/29> [in Ukrainian].
- Drozdovskyi, D. (2019d). Misteriia y karnaval yak metaformy postpostmodernistskoho brytanskoho romanu [Mystery and Carnival as Metaforms of Post-Postmodernistic British Novel]. *Filolohichniy dyskurs [Philological Discourse]*. 9, 47–64. <https://doi.org/10.31475/fil.dys.2019.09.05> [in Ukrainian].
- Drozdovskyi, D. (2019e). Postmodernizm vs postpostmodernizm: svitohliadno-filosofski vidminnosti (na materialy suchasnoho brytanskoho romanu)

- [Postmodernism vs Post-Postmodernism: Philosophical Distinctions (on the Material of the Contemporary British Novel)]. *Filolohichni traktaty [Philological Tractates]*, Vol.11, 3–4, 32–40. [https://doi.org/10.21272/Ftrk.2019.11\(3-4\)-4](https://doi.org/10.21272/Ftrk.2019.11(3-4)-4) [in Ukrainian].
- Drozdovskyi, D. (2019f). Filosofsko-etychni problemy y motyvno-tematychni kompleksy v romani «Amsterdam» I. Makiuena [Philosophical, ethical, and motive-thematic units in I. McEwans novel “Amsterdam”. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya «Hermanistyka ta mizhkulturna komunikatsiia»*, 2, 126–132. Retrieved from <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-2-19> [in Ukrainian].
- Kant, I. (2000). *Krytyka chystoho rozumu [Critique of Pure Reason]*. I. Burkovsky (Trans., notes). Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].
- Kant, I. (1989). Vidpovid na pytannia: shcho take prosvitnytstvo? [What Is Enlightenment?] *Vsesvit*, 4, 135–138 [in Ukrainian].
- Lacan, J. (1982) «Encore». In Mitchell J. & Rose J. *Female Sexuality* (pp. 86-98). New York: Norton & Company.
- McEwan, I. (2017). *Amsterdam [Amsterdam]*. Kyiv: KM-Buks [in Ukrainian].
- McEwan, I. (2008). *Spokuta [Atonement]*. Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].
- McEwan, I. (2007). *Subota [Saturday]*. Lviv: Kalvariia [in Ukrainian].
- Paskal, B. (2009). *Dumky [Thoughts]*. A. Perepadi & O. Khoma (Trans.). Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
- Shalahinov, B. B. (2010). *Romantychnyi slovnyk: do istorii poniat i terminiv rannoho nimetskoho romantyzmu [Romanticism Dictionary: Towards a History of Concepts and Terms in Early German Romanticism]*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr NaUKMA [in Ukrainian].
- O’Gorman D. & Eaglestone R. (Eds.). (2019). *The Routledge companion to twenty-first century literary fiction*. London-New York: Routledge.

Анотація

Д.І. Дроздовський. Філософські концепти романтизму в британській постпостмодерністській прозі (на матеріалі романістики І. Мак’юена)

Мета дослідження: визначити поетологічні особливості реалістичного письма у трьох романах І. Мак’юена («Амстердам», «Субота» й «Спокута»).

Методологія і методи дослідження: герменевтичний, прицільного читання, філософські підходи.

Окреслено функцію надмірної деталізації в оповіді. Визначено властиві романтизму особливості конструювання метароманного дискурсу в постпостмодерністському романі. Схарактеризовано світогляд персонажів постпостмодерністських романів, у якому увиразнено мотив медикалізованого пізнання дійсності, в самих романах виявлено корпус ідей, пов'язаних із дискурсом медицини й науки загалом. Науковість світогляду персонажів водночас забезпечує їх здатність здійснювати когнітивний редукціонізм, під яким розуміємо тенденцію до виявлення й представлення проблеми в базовому вигляді, без залучення емоційних чинників сприйняття дійсності; розгляд людини на рівні біомолекулярному, нейрофізіологічному та ін. Здійснений аналіз дає підстави говорити про реактуалізацію реалістичного письма, яке дає можливість виявити внутрішнє життя персонажів, реалізоване через внутрішні монологи, рефлексії, осмислення екзистенційних проблем та реагування на проблеми інших (членів родини, колег, пацієнтів). У «Спокуті» творення літературного нарративу прирівнюється до реального, який заміщує справжню дійсність і може мати не меншу цінність, ніж проговорення реального життя людей, котрі стали прототипами в літературному творі. Водночас протагоніст роману Брайоні Толліс висловлює міркування, що людське життя перетворюється на фікційний простір після фізичної смерті людини.

В аналізованих романах виявлено мотив протагоністів, пов'язаний із протистоянням життєвим труднощам або шляхом їх розкладання на базові редуковані в сприйнятті компоненти, або ж заміщенням дійсності вигаданим нарративом, який для самого автора має не меншу цінність, даючи можливість дистанціюватися від тих деталей, які травмують. Смерть стає відправною точкою в зближенні життя й вигадки, в їх подальшому переплетенні, оскільки фізичний кінець персонажів детермінує перетворення їх життя на фікційний нарратив, у якому дедалі складніше розрізнити справжнє від сфантазованого). Зазначені світоглядні комплекси формують спектр філософських проблем, репрезентованих у постпостмодерністських (написаних після 2000-го року) британських романах І. Мак'юена.

Ключові слова: постпостмодернізм, британський роман, редукція, нарратив, фікція, І. Мак'юен.

Аннотация

Д.И. Дроздовский. Философские концепты романтизма в британской постпостмодернистской прозе (на материале романистики И. Макьюэна)

Цель исследования: обозначить поэтологические особенности реалистического письма в трех романах И. Макьюэна («Амстердам», «Суббота» и «Искупление»). Методология и методы исследования: герменевтический, прицельного чтения, философские подходы.

Определены функции чрезмерной детализации. Характеризируются присущие романтизму особенности конструирования метароманного дискурса в постпостмодернистском романе. Исследовано мировоззрение персонажей постпостмодернистских романов, в которых выражен мотив медиализованного познания действительности; в романах обнаружен корпус идей, связанных с дискурсом медицины и науки в целом. Научность мировоззрения персонажей одновременно обеспечивает их способность осуществлять когнитивный редукционизм, под которым понимаем тенденцию к обнаружению и представлению проблемы в базовом виде, без привлечения эмоциональных факторов восприятия действительности; рассмотрение человека на бимолекулярного, нейрофизиологическом и др. уровнях. Проведенный анализ дает основания говорить о реактуализации реалистического письма, способного выявить внутреннюю жизнь персонажей, реализованную через внутренние монологи, рефлексии, осмысления экзистенциальных проблем и реагирования на проблемы других (членов семьи, коллег, пациентов). В «Искуплении» создание литературного нарратива приравнивается к реальному, который замещает настоящую действительность и может иметь не меньшую ценность, чем реальная жизнь людей, ставших прототипами в литературном произведении. В то же время, Брайони Толлиса, протагонист романа «Искуплении», высказывает соображения, что человеческая жизнь превращается в фикционализированное пространство после физической смерти человека.

В анализируемых романах обнаружен мотив, связанный с противостоянием жизненным трудностям или путем их разложения на базовые редуцированные в восприятии компоненты, или же замещением действительности вымышленным нарративом, который для самого автора имеет не меньшую ценность, давая возможность дистанцироваться от тех деталей, которые травмируют. Смерть становится отправной точкой в сближении жизни и выдумки, в их дальнейшем переплетении, поскольку

физический конец персонажей детерминирует преобразования их жизни на фикционизированный нарратив, в котором все сложнее становится различить настоящее от выдуманного). Указанные мировоззренческие комплексы формируют спектр философских проблем, представленных в постпостмодернистских (написанных после 2000-го года) британских романах И. Макьюэна.

Ключевые слова: постпостмодернизм, британский роман, редукция, нарратив, фикция, И. Макьюэн.

Abstract

D.I. Drozdovskyi. Philosophical Concepts of Romanticism in British Post-postmodern Fiction (in Ian McEwan's Novels)

Purpose: to define poetic features of realistic writing in three novels by Ian McEwan (*Amsterdam*, *Saturday*, and *Atonement*). Materials & Methods: hermeneutic approach, close reading technique, philosophical approach.

The study describes the function of excessive details in the narrative and spotlights the peculiarities of constructing novelistic discourse, traditionally attributed to Romanticism, in the post-postmodern novel. The article characterizes the outlook of the characters of post-postmodern novels, in which the motif of medicalized knowledge about reality is expressed. Further, an array of ideas related to the discourse of medicine and science is revealed in the novels. Moreover, the scientific outlook of the characters enables them to use cognitive reductionism, which means the tendency to identify and represent a problem in its basic forms, without the emotional factors of perception of reality; consideration of the human being at the molecular, neurophysiological, and other levels. The analysis advances the discussion about the actualization of the realistic mode of writing, which reveals the inner life of the characters, realized through internal monologues, reflections, understanding of existential problems and responding to the problems of others (family members, colleagues, patients). In *Atonement*, the creation of the narrative is equated with the physical reality that replaces true reality and can have no less value than the real-life narrative of the people who have become prototypes. At the same time, the protagonist of the novel, Briony Tallis, argues that human life is transformed into a fictional space after the physical death of the human being (she means herself).

In the analyzed novels, the protagonist's motifs are discussed with regard to the confronting of reality or by decomposing it into basic components that are reduced in perception, or by replacing reality with a fictional narrative, which

has no less value for the author. This mode of representation of reality provides an opportunity to distance the protagonists from those details that are traumatic. Death is accepted in *Saturday* and *Atonement* as a starting point in bringing life and fiction closer, as the physical end of the characters determines the transformation of their lives into a fictional narrative, in which it is increasingly difficult to distinguish the real from the fantasy. This outlook problematizes the spectrum of philosophical problems represented in the post-postmodern (after 2000s) British novels by Ian McEwan.

Key words: post-postmodernism, British novel, reduction, narrative, fiction, Ian McEwan.

Рукопис статті отримано 12 січня 2020

Рукопис затверджено до публікації 15 березня 2020

Інформація про автора

Дроздовський Дмитро Ігорович – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України; вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001; e-mail: drozdovskyi@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-2838-6086>